

Зміст

Вступ	3
РУСЬ: ВІД ЗЕНІТУ ДО ЗАХОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХІІІ СТ.) (А. ПЛАХОНІН)	6
Брати та племінники (1054—1093)	7
Доба Любецького з'їзду (1093—1113)	11
Мономах та Мономашичі (1113—1139).....	15
Під укіс (1139—1157).....	19
Доба територіальних земель-князівств	22
<i>Чернігівська земля</i>	22
<i>Галицька земля</i>	25
<i>Волинська земля</i>	28
<i>Турово-Пінська земля</i>	30
<i>Смоленська земля</i>	31
<i>Полоцька земля</i>	33
<i>Новгород Великий</i>	34
<i>Ростово-Суздальська, пізніше Володимиро-Суздальська земля</i>	38
<i>Тмуторокань</i>	43
<i>Переяславське князівство</i>	44
<i>Київська земля</i>	46
Актори та маріонетки (1157—1223)	48
Присмерк дніпровської Русі (1223—1240)	52
Замість післямови: Русь і світ	54
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ РУСІ (М. ВОЛОЩУК)	60
Дещо про терміни і термінологію з нашої середньовічної історії	60
Як маємо називати: «Галицько-Волинське князівство» чи «Галицько-Волинська держава» за мовою джерел?.....	71
Держава Романовичів (1238—1340)	75
Королівство Русі.....	90
Королівство Русі після династії Романовичів.....	106

ПОШИРЕННЯ ВЛАДИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА

ЛИТОВСЬКОГО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (Б. ЧЕРКАС)	112
«Велика зам'ятня» в Орді	112
Сині Води: битва 1362 р.	119
«Двовладдя» на Наддніпрянщині в 1362—1380 рр.	124
Тохтамиш — примара колишньої могутності	127
Походи Тамерлана і ярлик Тохтамиша	135

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ**ЛИТОВСЬКОМУ НАПРИКІНЦІ XIV —**

У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ. (К. ГАЛУШКО)	141
--	-----

БОРОТЬБА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**ТА КРИМУ ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ**

В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI СТ. (Б. ЧЕРКАС)	153
Висока литовсько-кримська політика початку XVI ст.	153
Військові кампанії на українських землях Великого князівства	
Литовського в 1517—1520 рр.	172
Воєнно-політичні місії Остафія Дашковича	185
Хитання терезів	195
Нова «Вітовтова» політика в дії	206
Остання спроба Криму дістатися своєї старої мети	218

УКРАЇНА В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (В. ГОРОБЕЦЬ)

Народження Речі Посполитої та входження до її складу

українських земель	235
<i>Передумови та приваби унійного процесу</i>	235
<i>Доленосний сейм у Любліні 1569 р.</i>	237
<i>«Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові</i> <i>на світі не поступимось...»</i>	240
Устрій Речі Посполитої: територія, влада, державні символи	244
<i>«Король Речі Посполитої — то король королів...»</i>	247
Вища законодавча влада	249
Місцеве шляхетське самоврядування	251
<i>«Шляхтич без уряду — як пес без хвоста»</i>	254
Судочинство Речі Посполитої	257
Нове панство нової держави: магнати, шляхта, бояри	260
Фільварки, магнатські ключі й ординації	264
Збройні сили держави	266

Зміцнення шляхетської демократії у Речі Посполитій	269
Українські землі під владою короля-француза	269
Друге безкоролів'я Речі Посполитої	271
«Не глиняний і не мальований», а справжній король	273
Козацька реформа короля Стефана та становлення реєстрового війська	274
«Чия влада, того й віра». Релігійні війни в Європі та їх відлуння в Речі Посполитій	276
«Я не хочу бути королем ваших сумлінь».	
Поширення реформаційних ідей у Речі Посполитій	276
Тридентський собор та Контрреформація в Речі Посполитій	278
Берестейська церковна унія	280
Словесні війни навколо унії	284
«З доброю приязні... окрутне ся великая неприязнь щела...»	286
«За церков нашу Восточную, а за веру Греческую голови свої бихми мелі всі положити...»	288
Козацькі війни: «за» і «проти» Речі Посполитої	289
Перша Козацька війна під проводом Криштофа Косинського	289
Українське козацтво та Священна Ліга	293
Козацька війна 1594—1596 рр.	296
Примирення Речі Посполитої з козацтвом в умовах польсько-шведського протистояння початку 1600-х рр.	299
Участь українського козацтва і шляхти в московській Смуті	302
Запорожці у війні Зигмунта III з Москвою	306
Морські походи запорожців	309
Похід гетьмана Сагайдачного на Москву	312
«Сонмище сатанино»: «черкаси»-українці та московити — одновірці чи іновірці?	316
Хотинське побратимство козаків і «ляхів»	321
Козацько-татарська співпраця 1620-х рр.	327
«Лицарська війна» 1625 р.	331
Кримські виправи козацтва 1628—1629 рр.	336
«Ото ж унія — лежать русь з поляками».	
Переяславська війна-«комедія» 1630 р.	337
«Невинно пролита кров волає до Бога про помсту».	
Затятість козацьких війн 1630-х рр.	341

Вступ

Чим могла бути «Русь після Русі»? У цьому дивному словосполученні насправді міститься ціла купа прихованих сюжетів — не лише історичних, а й ідеологічних. Частина з них набула раптом актуальності 2014 р., коли чимало з українців знову замислилися про витоки своєї держави і народу, стосунки з давніми сусідами.

Тому для чергового тому серії «Історія без цензури» ця назва є не випадково провокативною. Для істориків та загалу віддавна дразливими є питання (і це лише частка з них):

— Коли закінчилася Русь і почалася Україна?

— Коли закінчилася Київська Русь?

— Чи існувала Галицько-Волинська держава?

— Чи була литовсько-руська доба періодом бездержавності українців?

— Чи була Річ Посполита «польським завоюванням»?

І з приводу кожного зі згаданих питань можна навести аргументи з товстелизних монографій, сотень наукових статей, поважних академічних шкіл і навіть цілі «національні історичні гранд-наративи». І це ми ще не говоримо про державні чи політичні ідеології останніх двохсот (якби лише двохсот!) років у Росії, Польщі, Австро-Угорщині, Литві, Білорусі, не кажучи про наші невтомні пошуки «української національної ідеї». Остання, як відомо, повинна мати якесь корисне і зрозуміле нашим сучасникам бачення минулого української спільноти.

Кожна генерація ставить минулому свої важливі та актуальні запитання. Тому, попри те що історію не можна змінити (минуле вже відбулося), її можна інакше інтерпретувати, оцінити чи, як то кажуть, «переписати». Запитання живих українців до «історії України» були одні у ХІХ ст., інші — у 1917 й 1991 рр. і вже наші — 2016 р.

Щоразу ці відповіді були у чомусь подібними, а в чомусь відмінними. Одні відповіді задовольняли, інші — ні. Коли історія тебе «не задовольняє», існує два шляхи. Один — вигадати її, а другий — дізнатися краще та зрозуміти, як усе відбувалося. Це багато чого спрощує, але потребує уваги та зусиль, прагнення до знань, а не до скороминутих сенсацій та «смажених» фактів. Пошук істини потребує певної сміливості, бо світ минулого не ідеальний і до того ж його прагнуть поділити між собою політики, демагоги, науковці, пересічні «культурні» і «некультурні» громадяни різних країн, бо минуле різних народів перетинається. Тут існує чимало «історичних фронтів», реальні криваві бої за які подекуди припинилися, а десь відбуваються й сьогодні.

Тому ми свідомі того, що цей том серії є строкатим і суперечливим. Автори проекту «Історія без цензури» є самостійними науковцями, знаними фахівцями у своїй тематиці. Але кожна тема нині є політично «ковзкою». Утім, це нас не лякає, оскільки ідеологія нашого проекту — «без цензури». Тому те, що тут написано, може не сподобатися комусь — в Україні, Росії чи десь поруч із нами. Але ми — науковці з власним професійним сумлінням.

Чому цей том охоплює час від середини XI ст. до 1648 р.? І чому «Русь після Русі» починається ще «за Русі»? Тому що у початках удільної роздробленості Руської держави кореняться майбутні осередки державності України, Білорусі та Росії, частково Литви. «Київська держава» чи «Київська Русь», вочевидь, існувала в якихось формах (як «спільний політичний простір») до умовного 1240 р., коли монголи змінили політичну систему Східної Європи. Але й останні двісті років «Київської Русі» вже були не зовсім «київськими». Тому варто було після її класичного розквіту часів Ярослава Володимировича Мудрого трохи змінити ракурс. Такий підхід не робить цю добу якоюсь «неукраїнською». Як ми вже знаємо з попередніх томів серії, на території України жили ті самі люди, наші предки, тільки політичні назви, форми й кордони ще не окреслювали їхнє життя у звичних нам термінах і поняттях. Це були русь-русини, які згодом оберуть собі назву «українці». Але поки вони були русинами й жили на Русі, «Русь» не закінчувалася і вони цілком спокійно могли бути «козаками на Русі», жити на

«Україні нашій Руській». Тому хронологічно том сягає того часу, коли «Україна» почала переводити «Русь» в історичні присмерки. А це відбулося у XVII ст. (докладніше ви могли про це прочитати у томі серії «Народження країни»).

Класична схема української історії Михайла Грушевського передбачала рух осередку української державності від Києва до Галича, Холма та Львова. Тому в школі зараз вчать про Галицько-Волинську державу, яка була спадкоємицею Київської Русі. Проте такі межі є зручними для певних історичних схем. За Середньовіччя люди жили в світі інших політичних звичаїв та понять, і відповідний розділ книги покаже чимало цікавих подробиць політики галицьких і волинських князів, які щось для нас розмиють зі звичного, а в чомусь, навпаки, упевнять.

У частині про литовсько-руські часи ми зіткнулися з тим, що чимало з тем цього періоду вже були висвітлені у попередніх томах «Поле битви — Україна» та «Лицарі Дикого поля». Тому тут ми уникали термінологічних дискусій і лише показали, як відбувалася боротьба за Україну у другій половині XIV та першій половині XVI ст., оскільки це мало відоме широкому загалу. Нарис політики першої половини XV ст. має довідковий характер. Виправдовує нас також те, що ми сподіваємося зробити окремий випуск серії про Україну у складі Великого князівства Литовського, де й порушити всі дражливі проблеми.

Остання частина книги — про українські землі у складі Речі Посполитої — прибере чимало стереотипів, які ще з російсько-імперських та радянських часів закладалися у нашу свідомість, аби виправдати подальше «доленосне возз'єднання» 1654 р. Річ Посполита не була раєм для русинів, тим більше у конфесійному та соціальному сенсах, але політична культура українського козацтва, православної шляхти та чимало традицій наших «одвічних прав та вольностей» походять саме звідти.

Тому запрошуємо читачів до осмислення чергового тому «Історії без цензури».

*Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

РУСЬ:
ВІД ЗЕНІТУ ДО ЗАХОДУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XI —
ПЕРША ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Добу після смерті Ярослава знаменувала подвійна капітуляція Рюриковичів — і в змаганнях за рівний з імператорами політичний статус у візантійському світі, і у спробах подолати руйнівні для політичної системи наслідки розмноження князівського роду. На знак примирення з Константинополем одразу після смерті Ярослава русина Іларіона позбавили митрополичої кафедри, на яку знову було посаджено митрополита-грека, а землі Русі (у широкому та вузькому значеннях) були більш-менш рівно поділені між його синами, аби вже ніколи не об'єднатися під владою єдиного володаря. Залежно від того, чи розуміли історики феодалізм як систему політичних чи поземельних відносин, вони називають цей період добою удільної або феодальної роздробленості. Альтернатив децентралізації влади не було, адже Русь не мала розгалуженої бюрократичної системи, яка могла ефективно контролювати величезні простори підвладної

Рюриковичам Східної Європи. Як поступово розгалужувався на окремі династії князівський рід, так само дрібнівся на частини спадок його прабатьків — Володимира та Ярослава. Русь, як і всі інші тогочасні європейські ранньодержавні утворення, була приречена на дезінтеграцію. Відмінність з усією іншою Європою полягала лише в тому, що тут ще довго зберігалася монополія одного князівського роду на верховну владу, що разом із єдиною церковною структурою, підпорядкованою київському митрополиту, а через нього Константинополю, ще кілька століть дозволяло зберігати в колишніх межах держави Володимира єдиний політичний, економічний та культурний простір.

Брати та племінники (1054—1093)

Політичну систему, яку встановив на Русі заповіт Ярослава, історики називають «системою старшинства», або «лествичною системою». Більш-менш рівно розділивши свої володіння між п'ятьма синами, Ярослав заповів їм слухатися, як батька, старшого з них — Ізяслава. Тож Ізяслав Ярославич отримав батьківський Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав (у давньоруських джерелах Переяславль), Ігор — волинський Володимир, В'ячеслав — Смоленськ. Три старші брати отримали у володіння частини Руської землі, тож із самого початку мали дещо престижніший політичний статус. Двоє молодших — Ігор та В'ячеслав — швидко померли, тому історики часто називають добу співправління трьох старших Ярославичів «тріумвіратом», як іронічну паралель із політичними союзами, що виникали між полководцями Давнього Риму доби Пізньої Республіки. У чомусь ця паралель є слушною, адже, судячи з джерел, попри батьківський заповіт, Святослав та Всеволод почувалися рівними щодо старшого брата і діяли спільно з ним доти, доки це відповідало їхнім інтересам.

Довгі 18 років Ізяславу вдавалося задовольняти апетит братів за допомогою «батого та пряника». «Батогом» була загроза кочовиків — спочатку торків, що заступили печенігів на кордонах Русі, а потім і страшнішого ворога — половців, у протистоянні яким троє братів мушили триматися разом. Що ж до «пряників», то певний час жадобу

Святослава та Всеволода до збільшення їхніх володінь Ізяславу вдалося задовольняти за рахунок племінників і більш віддалених родичів. Діти Володимира Ярославича (старшого з братів, який помер раніше за батька), Ігоря та В'ячеслава Ярославичів нічого не отримали з батьківських земель, які були поділені між старшими Ярославичами. 1066 р. настала черга володінь Всеслава Брячиславича, чиє Полоцьке князівство відокремилася від Русі ще після смерті його прадіда Володимира Святославича. 1067 р. після більш менш рівної боротьби Всеслав був ущент розбитий на річці Неміга, а одне з головних міст його князівства — Мінськ — було нещадно розгромлене й пізніше було відроджене вже на новому місці. Втім, самого Всеслава вдалося захопити в полон лише підступом, заманивши його на переговори хрестоцілуванням. Всеслав опинився в порубі в Києві, а на його столі в Полоцьку зручно облаштувався Мстислав Ізяславич (в обмін на відмову від Новгороду на користь Святославичів).

Протягом 1054—1067 рр. трьом старшим Ярославичам вдалося прибрати до свої рук усі землі Русі, навіть ті, на які не поширювалася влада їхнього батька. Втім, їм не довелося спочивати на лаврах. Як виявилось, половецькі набіги 1055 та 1061 рр. були лише розвідкою. 1068 р. величезна половецька орда рушила лівобережжям Дніпра на Переяслав. Спроба Ярославичів зупинити їх на річці Альта закінчилася нищівною поразкою. Ця поразка була такою ганебною, що проти Ізяслава в Києві спалахнуло повстання — він нібито відмовився на вимогу віча роздати зброю киянам, аби захистити місто. Повсталі кияни розгромили князівський палац та двір воеводи Константина, звільнили з порубу Всеслава та оголосили його київським князем. Ізяслав не міг сподіватися на допомогу братів — ті переймалися половцями (лише в листопаді Святославу вдалося розбити їх на річці Снов), — тож подався по допомогу до свого тестя, польського князя Болеслава II.

Коли в травні наступного 1069 р. польське військо вирушило на Київ, Всеслав вирішив не спокушати долю та втік до Полоцька. Кияни змушені були капітулювати. Втім, повернення Ізяслава в Київ не компенсувало втрати його політичного та військового авторитету — він втратив контроль над Полоцьким князівством, після повстання та

масових страт киян у відповідь його підтримка в місті була слабкою. До того ж, як старший у князівському роді, він уже не мав земель, аби задовольнити апетити братів, які переконалися, що можуть протистояти кочовикам і без допомоги дружин київського князя. Ще нижче впав авторитет київського князя, коли закінчилися поразкою його дворічні спроби повернути собі Полоцьк. 1073 р. Святослав та Всеволод спільно вигнали старшого брата з Києва — Святослав отримав Київ і Переяслав, а Всеволод перейшов княжити в Чернігів.

Ізяслав із дружиною та синами був змушений удруге втікати до Польщі. Проте допомоги від Болеслава II, а потім і від германського імператора Генріха IV він так і не отримав, хоча обидва радо поділили між собою скарби втікача. У пошуках розради Ізяслав звернувся до папи Григорія VII, відрядивши до нього в Рим свого сина Ярополка. Папа сприйняв це як унікальну можливість вирвати Русь з-під юрисдикції константинопольського патріарха. Молитовник Гертруди (Трійська псалтир) містить чудові мініатюри, на яких зображено, як руські князі передають свої володіння папському столу, у відповідь папа буллою від 17 квітня 1075 р. вже як лен передав Ізяславу та його сину Руське королівство. Але навіть ця коронація не допомогла Ізяславу повернутися у Київ, а тільки примирала його з тестем Болеславом II. Лише смерть Святослава 27 грудня 1076 р. відкрила йому шлях додому.

Смерть Святослава надала Всеволоду Ярославичу унікальний шанс зібрати під свою руку всі землі Русі. Втім, йому забракло сил протистояти численним племінникам, тож після піврічного князювання в Києві він запросив Ізяслава повернутися, задовольнившись як компенсацією за київський стол Переяславом на додачу до Чернігова. Фактично, угодою 1077 р. було відновлено поділ Ярослава та Мстислава Русі по Дніпру: Правобережжя отримував Ізяслав, а Лівобережжя — Всеволод. Жертвою цієї угоди стали сини Святослава Ярославича. Олега Святославича позбавили Волині на користь Ярополка Ізяславича, а замість Гліба Святославича в Новгороді посів Святополк Ізяславич. Ізяслав знову двічі намагався забрати у Всеволода Полоцьк, проте марно.

Справжнім осередком спротиву бунтівних племінників стала Тмуторокань, де з 1069 р. княжив Роман Святославич. 1077 р. після